

Ю. О. ОЛІЙНИК, доцент, канд. пед.наук, ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Харків

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (ДР. ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Науковий фундамент вітчизняної економічної освіти був закладений в другій половині XIX – на початку XX століття. У статті проаналізовано досвід дослідження процесу формування економічної освіти, представлений аналіз дореволюційної, радянської та пострадянської літератури з теми, яка досліджується і суміжних із нею проблем. В основу періодизації та класифікації використаних джерел та літератури покладено два основні критерії: по-перше, основні етапи суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку нашої країни спочатку у складі Російської імперії, пізніше СРСР та після проголошення її незалежності. По-друге, рівень та стан розвитку вітчизняної історичної, педагогічної та економічної науки.

Ключові слова: економічна освіта, джерела, історіографія, історична наука, педагогіка, дослідження.

Постановка проблеми. Наукова основа вітчизняної економічної освіти була закладена в другій половині XIX – на початку XX століття. У цей час багато міст Російської імперії перетворилися у великі торгово-промислові центри. Це стосувалося й українських губерній. Країна потребувала кваліфікованих чиновників, освічених купців та працівників для фінансово-кредитних закладів. Аналіз історичного досвіду становлення вітчизняної економічної освіти відповідає запитам сьогодення, а також його плідному зростанню в майбутньому. Нові концепції, ідеї, теорії легше усвідомлюються при їхньому діалектичному осмисленні в єдності з тим досвідом, який апробований в практиці української освіти в минулі часи. Спираючись на нього, можна зробити аналіз усіх переваг і недоліків сучасної педагогічної діяльності й оцінити ефективність її використання.

Мета статті. Провести аналіз основних джерел з історії комерційної освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. В основу періодизації та класифікації літератури за обраною темою було покладено два основні критерії: по-перше, основні етапи суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку нашої країни спочатку у складі Російської імперії, пізніше СРСР та після проголошення її незалежності. По-друге, рівень та стан розвитку вітчизняної історичної, педагогічної та економічної науки.

Дореволюційні автори розглядали питання історії та стан комерційного освіти у Росії не лише академічно, але як важливу проблему тогочасної дійсності. Вони відзначали, що пріоритет у становленні комерційної освіти належить вітчизняній педагогіці, але до середини XIX ст. її зміст та масштаби

починають відставати від соціально-економічного розвитку. Навчальних закладів цього профілю було дуже мало, а потреба в кваліфікованих кадрах стрімко зростала. Наукові та публіцистичні праці дореволюційних авторів значно збагатили уявлення про сутність та сенс комерційної освіти, її стан, потреби й перспективи, гостру потребу суспільства в отриманні такого виду знань.

Перша з таких праць була підготовлена П. М'ясоїдовим і мала назву «Перший міжнародний конгрес з питань технічної, промислової й комерційної освіти, який відбувся у Франції, в Бордо, у вересні 1886 р. й потреба Росії в широкому поширенні цієї освіти» (1888) [17]. У цій праці аналізувалася робота міжнародного конгресу 1886 року, який був присвячений впровадженню профільної освіти серед незаможних верств населення. У цей час в Європі комерційна освіта вже чітко виділяється в окремий напрям і набуває підтримки серед промисловців та купців. Аналізуючи цей досвід, автор підкреслював необхідність розповсюдження економічних знань і в Російській імперії.

Наступним дослідженням за цим напрямом стала праця М. Захарченко «Комерційна й технічна жіноча освіта в Австрії, Франції, Німеччині й Росії» (1900) [13]. Вивчаючи діяльність зарубіжних навчальних закладів, автор пропонував більш активно використовувати їх досвід у виховній та освітній роботі, а особливо постановку викладацької справи в жіночих училищах Росії й України. Оскільки жіноча комерційна освіта в цей період набувала певної популярності в Російській імперії, М. Захарченко справедливо наголошував на необхідності підготовки більшої кількості кваліфікованих викладачок для таких училищ.

Цікаву інформацію можна знайти в збірнику статей М.В. Кечетжи-Шапвалова «Комерційна освіта, її значення, завдання, методи та організація» [11]. Працюючи у сфері комерційної освіти автор добре знав стан справ і на професійному рівні аналізував труднощі, які вона переживала. Велика увага в його статтях приділялася питанням покращення викладання провідних комерційних дисциплін.

Є. Міттельштейнер у своїй праці «До питання про семирічний й восьмирічний курс комерційних училищ» намагався докладно обґрунтувати необхідність збільшення терміну навчання із семи до восьми років у середніх комерційних навчальних закладах [16]. На думку Є. Міттельштейнера, за рахунок збільшення часу навчання учні могли отримати більш якісну загальну освіту. Це давало їм можливість вступати до вищих навчальних закладів. Одночасно підприємці мали змогу наймати більш кваліфікованих працівників, краще підготовлених до практичної діяльності, ніж при семирічній освіті.

Серед інших праць, присвячених комерційній освіті, можна відмітити роботи, в яких розкрито діяльність окремих навчальних закладів. У 1887 році

П. А. Іскра підготував цікаву працю «Історичний нарис Одеського комерційного училища» [7], в якому показано історію розвитку цього училища з 1804 р. й аналізувалися труднощі, які воно переживало, поки не отримало статус комерційного у 1861 р. Автор велику увагу приділив вивченню змін в його статуті, навчальних планах, а також проблемам забезпечення педагогічним складом.

Деякі матеріали з історії комерційної освіти та навчальної роботи зустрічаються у професійних журналах. Так, у статті А. Гуляєва, вказано на необхідність створення своєрідних зразкових контор у вітчизняних комерційних навчальних закладах [3]. На прикладі комерційних шкіл, які працювали у столиці Австро-Угорської імперії – Відні, автор аргументовано показав, що після їхнього створення змінилося ставлення учнів до навчання. Воно стало більш відповідальним, учні краще засвоювали теоретичні знання й отримували практичні навички.

Автор статті «Наші торгівельні школи» А. Евстігнєєв тривалий час працював викладачем у різних комерційних закладах країни [6]. Це дало йому змогу досить професійно проаналізувати недоліки в організації навчального процесу в торгівельних школах. Головними, на його думку, були багатопредметність і неправильне викладення комерційних дисциплін, а також те, що їх випускники не мали можливості продовжувати подальше профільне навчання. Для вирішення цих проблем автор запропонував свій план навчання, згідно якого викладання спеціальних дисциплін повинно було мати більшу практичну спрямованість.

Важливим джерелом цікавої й цінної інформації з досліджуваної теми стали опубліковані матеріали і документи державних установ, громадських організацій, законодавчі акти, документи комерційних навчальних закладів. Насамперед, цінним історичними джерелами стали матеріали з'їздів діячів з комерційної освіти та звіти навчальних комерційних закладів Росії й України. У них узагальнено навчально-виховну роботу директорів і викладацького персоналу комерційних навчальних закладів, основні форми і методи викладання, зміст навчальних планів, джерела фінансування, робота суспільно-громадських організацій, які підтримували розвиток освіти в Російській імперії і зокрема в Україні. До нормативно-правових актів належать «Положення про комерційні навчальні заклади» ухвалені Міністерством фінансів Російської імперії 15 квітня 1896 р. та «Зміни до Положення про комерційні навчальні заклади» прийняті цим же відомством 10 червня 1900 р. У цих важливих нормативно-правових документах викладено загальні норми, які регламентували порядок відкриття і функціонування, визначили розряди й типи навчальних закладів, джерела фінансування.

Таким чином, можна зробити висновок, що дореволюційна історіографія накопичила досить значний фактичний матеріал з історії та розвитку

комерційних навчальних закладів Російської імперії, і зокрема України, як складової її частини.

Після революції 1917 року, яка змінила існуючу раніше соціально-економічну і політичну систему, комерційна школа, як інститут підготовки кадрів для буржуазної економіки, втратила своє значення. Спад інтересу до досліджуваної проблеми пов'язаний з досить складними умовами життя та діяльності науковців цього часу. І, лише починаючи з другої половини 50-х років ХХ ст. до цієї теми відроджується інтерес учених. Так, у 1956 р. були видані «Нариси з історії середньої школи. Гімназії та реальні училища з кінця ХІХ ст. до Лютневої революції 1917 р.», написані О.Н. Константиновим [14]. У праці аналізувався і порівнювався навчальний процес у різних типах навчальних закладів, зокрема й у комерційних училищах.

Важливий внесок у вивчення досліджуваної проблеми мав М.М. Кузьмін. У своєму дослідженні «Нижча і середня спеціальна освіта в дореволюційній Росії» він, зокрема, проаналізував історію створення спеціальних класів і курсів, у яких викладалися комерційні дисципліни, при загальноосвітніх навчальних закладах [15]. Як відомо, спеціальні курси та класи створювалися як при гімназіях, так і при повітових і міських училищах. Досить лаконічно автор розкрив історію створення й діяльність перших комерційних навчальних закладів Російської імперії до 1896 р. Зібраний М.М. Кузьмінім матеріал стосувався здебільшого російських комерційних навчальних закладів. Однак, поряд з цим в його праці проводився аналіз діяльності комерційного училища в Одесі та Одеської комерційної гімназії.

Цікавою, з точки зору історичної ретроспективи, є стаття Н.В. Козлової «Організація комерційної освіти в Росії у ХVІІІ ст.» [12]. У зазначеній статті розкрито основні напрями й результати діяльності уряду Російської імперії у галузі становлення та розвитку економічної освіти. Певна увага в ній приділялася еволюції протягом ХVІІІ ст. поглядів торгових підприємців і купців на необхідність отримання майбутніми спадкоємцями знань щодо організації торгівельно-промислової діяльності.

Проблемам становлення комерційної освіти в Одесі присвятив своє дослідження історик Г.Л. Арш. У своїй праці «Грецьке комерційне училище в Одесі у 1817-1830 рр.» він розкрив історію створення цього навчального закладу. Велику увагу дослідник приділив вивченню діяльності грецьких комерсантів і купців, завдяки якій були зібрані кошти для відкриття училища [1]. Автор вивчив і проаналізував навчальні плани й методику викладання окремих дисциплін, діяльність педагогічного персоналу. Через все дослідження проходить думка, що Грецьке комерційне училище стало базою національної освіти й культури греків, які проживали на території південної України.

У фундаментальній праці «Нариси історії школи і педагогічної думки народів СРСР. Кінець ХІХ – початок ХХ ст.» під редакцією Є.Д. Дніпрова

комерційні навчальні заклади згадувалися досить лаконічно [18]. У загальних рисах розкрито роль Міністерства фінансів й особисто діяльність його керівника С.Ю. Вітте. Підкреслено, що завдяки саме його діяльності в Російській імперії за короткий час була розгорнута досить потужна мережа спеціальних навчальних закладів, яка давала комерційні знання тим, кому це було потрібно. Також досить стисло показано й діяльність комерційних училищ, які відрізнялися від гімназій і реальних училищ не лише кращою навчально-матеріальною базою, але й більш досконалими навчальними планами й давали ґрунтовну спеціальну й загальноосвітню підготовку.

Незважаючи на так званий класовий підхід, практично всі автори звертали увагу на добру оснащеність навчальних закладів різними засобами навчання, високий рівень підготовки учнів, а також передові методи викладання та висококваліфікований склад викладачів. Все це, на їхню думку, вигідно відрізняло комерційні училища від інших навчальних закладів Російської імперії. Зазначалося, що ці заклади, засновано на гроші купецтва і призначено для купецької середовища, були більш передовими, оскільки підприємці швидше реагували на необхідність підготовки кадрів, відповідно з потребами розвитку промисловості і торгівлі.

У пострадянський час з переходом України до ринкової моделі економічного розвитку помітно зріс інтерес до історії комерційної освіти. Аналіз науково-педагогічних джерел свідчить про те, що з'явилися також дослідження з історії підготовки підприємницьких кадрів, у яких аналізував стан комерційної освіти в середніх навчальних закладах Російської імперії.

Так, у дослідженні Н.М. Калініної і Б.К. Тебієва «Люди справи: Нариси історії підготовки підприємницьких кадрів в Росії XVIII – початок XX ст.» досить ґрунтовно розкрито організацію навчально-виховного процесу у комерційних училищах [8]. За переконанням авторів, ці заклади були центрами передової педагогічної думки, живої практичної роботи з навчання й виховання підростаючих поколінь. Авторами проаналізовано окремі проблеми, пов'язані зі змістом і методикою викладання дисциплін у комерційних училищах. Виходячи з досвіду минулого, підкреслювала необхідність розвитку вітчизняного підприємництва у підготовці кваліфікованих кадрів як для управлінської і банківської справ, так і для проведення господарських операцій з експортної торгівлі з європейськими та азійськими країнами. Однак, не дивлячись на зібраний великий фактичний матеріал, у названій праці увага приділялася в основному діяльності комерційних училищ. Детально не висвітлювалася робота інших комерційних навчальних закладів.

У монографії М.В. Брянцева «Культура російського купецтва» в одному з розділів досить цікаво розкрито питання виникнення та розвитку ідеї створення мережі комерційних шкіл серед купців і міського населення протягом декількох століть [2]. У зазначеній праці підкреслювалася, що серед

російських купців вже у XVII ст. виникло бажання щодо отримання практичних комерційних знань. Однак лише з середини XIX ст. число людей, які усвідомили необхідність і важливість отримання економічних знань, значно зростала. Як живий приклад цього автор навів наставні листи купців своїм дітям, які не проявляли інтересу до навчання.

Дослідники на значному практичному матеріалі показали, що на початку XX ст. буржуазія і насамперед купці багато зробили для розвитку середніх і вищих навчальних закладів у Російській імперії. Ґрунтовною в цьому плані є праця Н.О. Разманової «Становлення комерційного і фінансового освіти в Росії XIX – 20-ті роки XX століття», яка вийшла у світ у 2002 р. [20]. У ній проаналізовано розвиток комерційних навчальних закладів, як важливих попередників для становлення вітчизняної фінансової освіти. У книзі розкрито взаємовідносини органів державної влади й громадськості в справі створення вітчизняної комерційної освіти протягом XIX ст. Показано роботу перших комерційних училищ, створених у Москві й Санкт-Петербурзі. Наголошується на тому, що результатом їхньої діяльності стало створення організаційних і навчально-методичних передумов для відкриття цілої мережі подібних навчальних закладів на всій території Російської імперії, включаючи й українські губернії. У контексті подій, які відбувалися у період епохи реформ, розкрито стан справ щодо розвитку економіки країни, що, на думку цього автора, стимулювало подальший розвиток комерційної освіти. Ґрунтовно показано складна й важлива проблема, пов'язана з джерелами фінансування комерційних училищ. У монографії також з'ясовано, як на базі кращих комерційних училищ й інститутів вже в радянський час було створено багато економічних та фінансових вищих і середніх спеціальних навчальних закладів.

У посібнику, підготовленому І.П. Каменецьким «Історія підприємництва Росії (IX-початок XX століття)» зібрано фактичний матеріал, присвячений розвитку російського підприємництва [9]. Окремі сюжети присвячено культурно-освітньому рівню російських підприємців у пореформений період. У праці переконливо показано, що відсоток освічених людей, які мали вищу або середню комерційну освіту серед підприємців Російської імперії, був досить незначним.

О.М. Другановою в монографії «Приватна ініціатива у освіті України (історико-педагогічний аспект)» досить глибоко досліджено витоки виникнення приватних навчальних закладів різних типів, в тому числі й комерційного профілю на Слобожанщині й інших регіонах України [5]. У процесі вивчення автором історико-педагогічної літератури з'ясовано, що першими навчальними закладами, які давали спеціальну підготовку, були приватні школи, у яких викладалися комерційні дисципліни.

Аналіз дисертаційних праць свідчить, що достатньо цілісним дослідженням комерційної освіти України є дисертаційна робота

В. Постолатія «Розвиток комерційної освіти в Україні (1804 – 1920 рр.)» [19]. У цій праці значна увага приділяється загальному аналізу розвитку комерційної освіти та витокам, які зумовили її виникнення. Але одночасно недостатньо уваги приділено питанням організації навчально-виховної роботи у комерційних училищах, торгових школах та інших типах комерційних навчальних закладів.

Цікавим дослідженням, присвяченим розвитку комерційних училищ, є робота О.В. Гур'янової «Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894 – 1920 рр.)», в якій показано факти та історія розвитку комерційних училищ заснованих на засадах так званих «нових шкіл» [4]. Історичні факти розвитку середньої економічної освіти знаходимо також у працях, присвячених розробці теоретичних та методологічних засад економічної освіти в загальноосвітніх і професійних навчальних закладах. Наприклад, у монографії О. М. Камишанченко «Экономическое образование школьников: теория и практика» наведено порівняння економічних знань школярів, які давалися у середніх професійних навчальних закладах, і зокрема в комерційних училищах Російської імперії та Західної Європи й Північної Америки [10].

Висновки дослідження. Проаналізовані джерела та література, в яких висвітлювали різні аспекти історії комерційної освіти, свідчить, що сучасний рівень і ступінь наукового дослідження досягли значного розвитку у вітчизняній історіографії. Однак, при великому позитивному значенні використаних нами наукових праць в них розглядаються лише деякі окремі етапи процесу становлення комерційної освіти. Не дивлячись на поставлені у вітчизняній історіографії питання про чинники, які сприяли створенню спеціальних навчальних закладів, аналіз педагогічних форм, методів та навчально-виховної роботи з підготовки фахівців комерційного та фінансово-економічного профілю, поки що не був здійснений. Цей напрям наукового пошуку у сучасній вітчизняній історіографії має значні перспективи. Подальше поглиблене дослідження цієї проблематики, в розрізі вивчення постановки комерційної освіти в різних типах вітчизняних навчальних закладів др. пол. XIX – поч. XX ст., залишається актуальним.

Список використаних джерел та літератури: 1. *Арш Г.Л.* Греческое коммерческое училище в Одессе в 1817-1830 гг. (Из истории новогреческого Просвещения) / Г.Л. Арш // Балканские исследования. Общественные и культурные связи народов СССР и Балкан. XVIII-XX вв. – Вып. 10. – 1987. – С. 31–62. 2. *Брянцев М.В.* Культура русского купечества (воспитание и образование) / М.В. Брянцев. – Брянск : Курсив, 1999. – 201 с. 3. *Гуляев А.* По вопросу организации «образцовых контор» для практических занятий в курсе коммерческих учебных заведений / А. Гуляев // Техническое образование. – 1907. – №3. – С. 63–67. 4. *Гур'янова О.В.* Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894-1920рр.): дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Оксана Віталіївна Гур'янова. – Кировград, 2007. – 255 с. 5. *Друганова О.М.* Приватна ініціатива в освіті України (історико-педагогічний аспект): Монографія /О.М. Друганова. – Х. : ДИВО, 2008. – 556 с. 6. *Евстигнеев А.* Наши торговые школы / А. Евстигнеев // Техническое и коммерческое образование. – 1909. – №4 – С. 19-28.

7. *Искра П.А.* Исторический очерк Одесского коммерческого училища 1862–1887 гг. / П.А. Искра. – Одесса: Тип. Труд, 1887. – 196 с. 8. *Калинина Н.Н.* Люди дела: Очерки истории подготовки предпринимательских кадров в России. XVIII - начала XX в. / Н.Н. Калинина, Б.К. Тебиев. – М.: Международная педагогическая академия, 1999. – 192 с. 9. *Каменецкий И.П.* История предпринимательства в России (IX – начало XX вв.) / И.П. Каменецкий, С.Е. Метелев. – М.: ЗАО Издательство «Экономика», 2007. – 228 с. 10. *Камышанченко Е.Н.* Экономическое образование школьников: теория и практика: Монография / Е.Н. Камышанченко – Белгород: Изд-во БелГУ, 2002. – 336 с. 11. *Кечеджи-Шаповалов М.В.* Коммерческое образование, его значение, задачи, методы и организация (в России и за границей): [статьи, доклады, речи] / М.В. Кечеджи-Шаповалов. – СПб.: Улей, 1911. – 318 с. 12. *Козлова Н.В.* Организация коммерческого образования в XVIII в. в России / Н.В. Козлова // Исторические записки, 1989. – Т. 117. – С. 288–315. 13. *Коммерческое и техническое женское образование в Австрии, Франции, Германии и России.* / Сост. М.М. Захарченко. – СПб.: тип. В. Киршбаума, 1900. – 344 с. 14. *Константинов Н.А.* Очерки по истории средней школы. Гимназии и реальные училища с конца XIX века до революции 1917 года / Н.А. Константинов. – [2-е изд.]. – М.: Учпедгиз, 1956. – 247 с. 15. *Кузьмин Н.Н.* Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России / Н.Н. Кузьмин. – Челябинск: Южно-Уральское издательство, 1971. – 278 с. 16. *Миттельштейнер Э.О.* К вопросу о семилетнем и восьмилетнем курсе коммерческих училищ. / Э.О. Миттельштейнер. – Одесса: тип. Бланкоизд-ва М. Шпенцера, 1901. – 56 с. 17. *Мясоедов П.А.* Первый международный конгресс по вопросам технического, промышленного и коммерческого образования, происходивший во Франции, в Бордо, в сентябре 1886г. и потребность России в широком распространении сего образования / П.А. Мясоедов. – СПб.: тип. А.С. Суворина, 1888. – 66 с. 18. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: конец XIX – начало XXв. / Под ред. Э.Д. Днепров, – М.: Педагогика, 1991. – 445 с. 19. *Постолатий В. В.* Розвиток комерційної освіти в Україні (1804-1920 pp.): дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Постолатій Віталій Володимирович. – К., 1996. – 210 с. 20. *Разманова Н.А.* Становление коммерческого и финансово-экономического образования в России (XIX – 20-е годы XX века) / Н.А. Разманова. – М.: Изд-во МСХА, 2002. – 332 с.

Bibliography (transliterated): 1. Arsh G.L. Grecheskoe komercheskoe uchilisha v Odesse v 1817-1830 gg. (Iz istorii novogrecheskogo Prosvesheniya) / G.L. Arsh // Balkanskie isledovaniya. Obshchestvennie i kulturnie svyazi narodov SSSR i balkan. XVIII-XX vv. – Vip.10. – 1987. – S.31-62. 2. Bryantsev M.V. Kultura ruskogo kupechestva (vospitanie i obrazovanie) / M.V. Bryantsev. – Brynsk: Kursiv, 1999. – 201 s. 3. Gulyaev A. Po voprosu organizatsii «obraztsovix kontor» dlya prakticheskix zanyatiy v kurse komercheskix uchebnix zavedeniy / A. Gulyaev // Texnicheskoe obrazovanie. – 1907. – №3. – S.63-67. 4. Guryanova O.V. Organizatsiya navchalno-vixovnogo protsesu v komertsyynix uchilishax Ukraini (1894-1920 rr.): dis...kand. ped. nauk: 13.00.01 / Oksana Vitalyevna Guryanova. – Kirovograd, 2007. – 255 s. 5. Druganova O.M. Privatna initsiativa v osviti Ukraini (istoriko-pedagogicheskii aspekt): Monografiya / O.M. Druganova. – X.: Divo, 2008. – 556 s. 6. Evstigneev A. Nashi torgovie shkoly / A. Evstigneev // Texnicheskoe I komercheskoe obrazovanie. – 1909. – No 4. – P. 19-28. 7. Iskra P.A. Istoricheskiy ocherk Odeskogo komercheskogo uchilisha 1862-1887 gg. / P.A. Iskra. – Odesa: Tip. Trud, 1887. – 196 s. 8. Kalinina N.N. Ludi dela: Ocherki istorii podgotovki predprinimatelskix kadrov v Rosii. XVIII - nachala XX v. / N.N. Kalinina, B.K. Tebiev. – M.: Megdunarodnaya pedagogicheskaya akademiya, 1999. – 192 p. 9. Kamenetskiy I.P. Istoriya predprinimatelstva v Rosii (IX – nachalo XX vv.) / I.P. Kamenetskiy, S.E. Metelev. – M.: ZAO Izdatelstvo «Ekonomika», 2007. – 228 s. 10. Kamishanchenko E.N. Ekonomicheskoe obrazovanie shkolnikov: teoriya i praktika: Monografiya / E.N. Kamishanchenko. – Belgorod: Izd-vo BelGu, 2002. – 336 s. 11. Kechedgi-Shapovalov M.V. Komercheskoe obrazovanie, ego znachenie, zadachi, metodi I organizatsiya (v Rosii I za granitsey): [stati, dokladi, rechi] / M.V. Kechedgi-Shapovalov. – SPb.: Uley, 1911. – 318 s. 12. Kozlova N.V. Organizatsiya komercheskogo obrazovaniya v XVIII v. v Rosii / N.V. Kozlova // Istoricheskie zapiski, 1989. – T.117. – S.288-315. 13. Komercheskoe I texnicheskoe genskoe obrazovanie v Avstrii, Frantsii, Germanii I Rosii / Sost. M.M. Zaxarchenko. – Spb.: tip. V. Kirshbauma, 1900. – 344 s. 14. Konstantinov N.A. Ocherki po istorii sredney shkoly. Gimnazii i realnie uchilisha s

kontsa XIX veka do revolutsii 1917 goda / N.A. Konstantinov. – [2-e izd.]. – M.: Uchpedgiz, 1956. – 247 s. **15.** Kuzmin N.N. Nizshee i srednee spetsialnoe obrazovanie v dorevolutsionnoy Rosii / N.N. Kuzmin. – Chelyabinsk: Ugno-Uralskoe izdatelstvo, 1971. – 278 s. **16.** Mittelshteyner E.O. K voprosu o semiletнем i vosmiletнем kurse komercheskix uchilish. / E.O. Mittelshteyner. – Odesa: tip. Blankoizd-va M. Shpentsera, 1901. – 56 s. **17.** Myasoedov P.A. Perviy megdunarodniy kongress po voprosam texnicheskogo, promishlennogo i komercheskogo obrazovaniya, proisxodivshiy vo Frantsii, v Bordo, v sentyabre 1886 g. I potrebnost Rosii v shirokom rasprostraneniі sego obrazovaniya / P.A. Myasoedov. – SPb.: tip. A.S. Suvorina, 1888. – 66 s. **18.** Ocherki istorii shkoli i pedagogicheskoy misli narodov SSSR; konets XIX – nachalo XX v. / Pod. red. E.D. Dneprova. – M.: Pedagogika, 1991. – 445 s. **19.** Postolatiy V.V. Rozvitok komertsynoy osviti v Ukraini (1804-1920 rr.): dis...kand. ped. nauk: 13.00.01 / Postolatiy Vitaliy Volodimirovich. – K., 1996. – 210 s. **20.** Razmanova N.A. Stanovlenie komercheskogo i finansovo-ekonomicheskogo obrazovaniya v Rosii (XIX – 20-e godi XX veka) / N.A. Razmanova. – M.: Izd-vo MCXA, 2002. – 332 p.

Надійшла (received) 07.12.2014